

Els cementiris dins i fora de les ciutats: higienisme i urbanisme

Text > JOAQUIM M. PUIGVERT I SOLÀ

A la segona meitat del segle XVIII el reformisme il·lustrat i a inicis del segle XIX el liberalisme polític varen incorporar en els seus postulats l'ideari de l'higienisme; això és, el moviment que maldava per garantir la salut de les ciutats i els pobles i els seus habitants,

tot promovent una sèrie de mesures adreçades a garantir la salubritat de l'ambient. Tal com recordava el metge higienista Pedro Felipe Monlau en el seu influent llibre *Elementos de higiene pública o arte de conservar la salud de los pueblos* (1847), l'higienisme havia de ser ciència de govern i el principal

eix de reforma social. Per això es defensava treure de les poblacions els hospitals, les presons i els cementiris, que es consideraven espais del tot insalubres i susceptibles de propagar els miasmes o suposats efluvis que es desprenien dels cossos malalts i els cadàvers que provocaven determinades malalties i epidèmies. Aquesta era la teoria derivada del paradigma mèdic hipocràtic que va perdurar fins al darrer quart del segle XIX, quan es va entrar en l'anomenada *era bacteriològica* amb els postulats de Kock, que van identificar les relacions entre bacteris i determinades malalties. Sigui com sigui, el reformisme il·lustrat i el primer liberalisme varen legislar sobre cementiris des dels postulats higienistes.

Treure els cementiris de l'interior de les poblacions

Va ser el rei Carles III qui va disposar, el 3 d'abril de 1787 en una reial cèdula, la prohibició d'enterrar dins els nuclis urbans i a l'interior dels temples (amb algunes excepcions, com ara els bisbes a les catedrals), i va obligar així tots els municipis a construir cementiris fora de les viles i ciutats. Així van néixer sobre el paper els anomenats *cementiris rurals*, que no s'han de confondre amb els cementiris dels pobles petits. És important parar atenció al llenguatge i els conceptes d'aquesta reial cèdula, perquè ens il·luminen sobre els seus propòsits i objectius. Es tractava d'adoptar una providència, es deia,

>> Portalada del cementiri de Girona, inaugurat el 1829. (Foto: AJUNTAMENT DE GIRONA. CRDI. JORDI S. CARRERA.)

>> Disseny neoclàssic del cementiri de Sant Feliu de Guíxols, construït el 1834.
Foto: AJUNTAMENT DE GIRONA. CRDI. EL PUNT. (ÓSCAR PINILLA).

«que asegurase la salud pública». Es preveia un desplegament gradual de la mesura: primer, als llocs on hi hagués hagut epidèmies o que hi estiguessin més exposats; segon, als llocs «más populosos y las parroquias de más feligresía» i, després, tots els altres. Els nous cementiris s'havien d'instal·lar en espais prou ventilats i distanciat de les cases dels veïns. Pel que fa al finançament d'aquests cementiris nous, es preveia que fos a càrrec dels cabals de les fàbriques o obres parroquials, els fons públics, i que els municipis hi aportessin terrenys de *bienes concejiles o de propios*. Tot i que la iniciativa era reial, es donaven àmplies prerrogatives als bisbes i rectors parroquials en el foment i el control dels cementiris fora de les poblacions. El caràcter ca-

tòlic dels nous cementiris públics es va garantir. A partir del Bienni Progressista (1854-1855) i del Sexenni Democràtic (1868-1874), es va preveure la creació dels cementiris *neutres* o civils per enterrar-hi els no catòlics.

Legislar sempre és més ràpid i fàcil que no pas implementar el que les lleis disposen. La reial cèdula de Carles III que hem comentat va trigar molt a aplicar-se, fos per les qüestions relacionades amb el finançament, fos per l'oposició social en defensa del vell costum d'enterrar a l'interior dels temples i en els fossars parroquials just a tocar. Ser enterrat com més a prop millor dels altars i dels temples era un desig de molts, talment com si d'aquesta manera es garantís més protecció de l'ànima dels difunts en el més enllà.

Es tractava d'un privilegi (sovint a canvi de diners en favor de l'Església) que simbolitzava, també, una preeminència social sobre la resta de la feligresia. Un signe de distinció social *post mortem*, com diria el sociòleg Pierre Bourdieu.

Certament, el desplegament de la reial cèdula de Carles III no va ser gens fàcil, ni a les terres de Girona, ni a Catalunya, ni a Espanya. Figueres va inaugurar el cementiri nou el 1817; el d'Olot, al peu del Montsacopa, va obrir el 1821. Després de temptejar altres llocs, Girona no va inaugurar l'actual cementiri a Vila-roja fins al 1829; Sant Feliu de Guíxols ho va fer el 1834. A continuació de les poblacions més grans, vindrien les viles mitjanes com, per exemple, l'Escala (1837), Cadaqués (1847) i Lloret de

Mar (1901), o encara més petites, com Vilobí d'Onyar (1909).

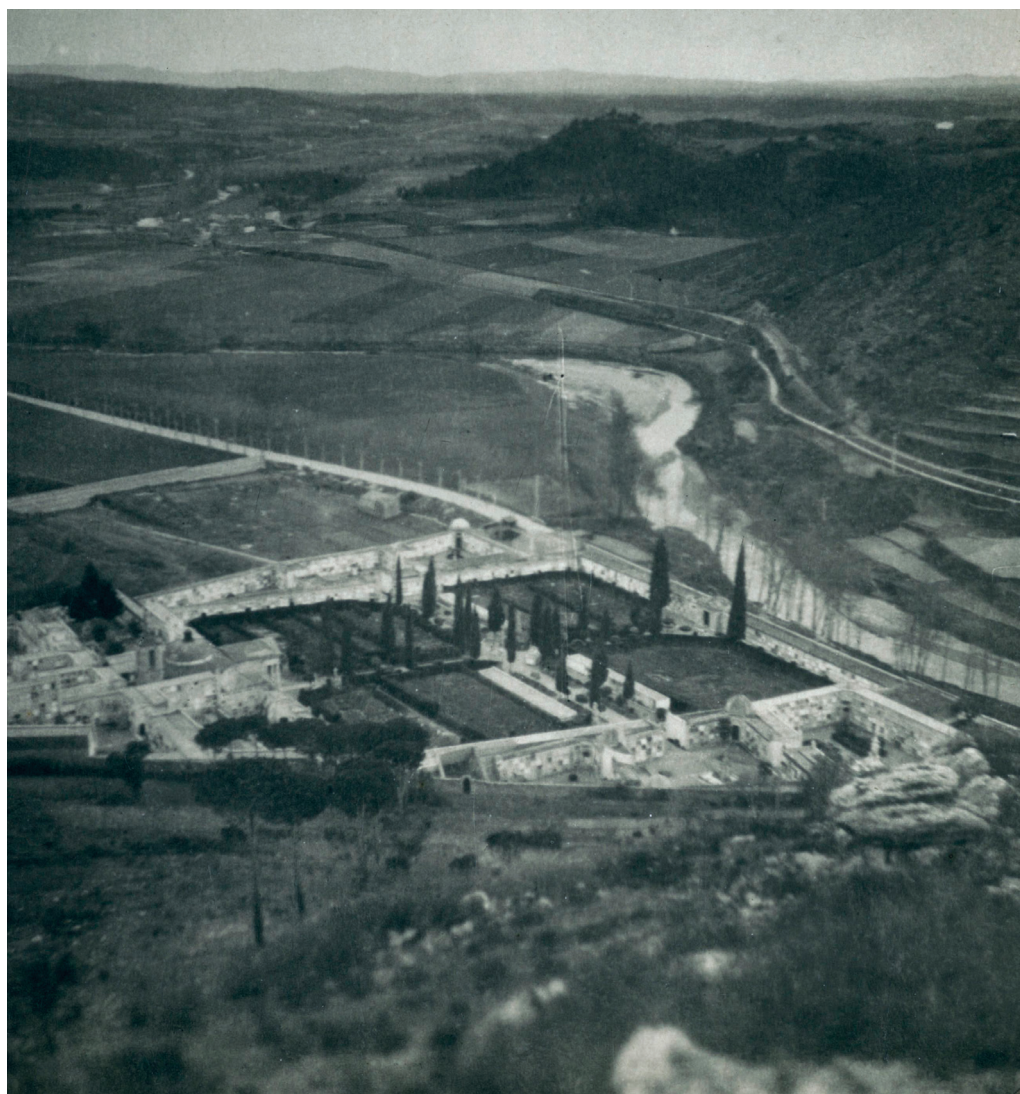
La relació estreta entre la sanitat i els cementiris és més que evident. No és casualitat que en les actes de la Junta Provincial de Sanitat de Girona del període 1834-1868 es debatés quinze cops el trasllat dels cementiris fora de les poblacions; era, ras i curt, el tercer tema de debat més freqüent, després dels problemes relacionats amb les febres intermitents o paludisme, derivades del conreu de l'arròs i les aigües estancades. Especialment notable va ser la discussió sobre cementiris durant el període del Bienni Progressista (1854-1856), que va coincidir amb la segona onada de l'expansió de l'epidèmia del còlera. No és casualitat que fos aleshores que poblacions d'una certa rellevància, com Puigcerdà, Tossa de Mar, Roses, Sant Hilari Sacalm i Llagostera sol·licitessin a la Junta permisos i informes per construir cementiris nous. Val la pena baixar al detall de la sol·licitud presentada per l'Ajuntament de Tossa de Mar per construir el cementiri en el camp Vivé. Els comissionats de la Junta visitaren Tossa i observaren que el camp esmentat no reunia les condicions òptimes per construir-hi el cementiri per dues raons principals: en primer lloc, perquè estava situat en un indret on previsiblement la vila creixeria, i, en segon lloc, pel fet que les aigües pluvials del cementiri previst es podrien barrejar i filtrar amb els pous de tres cases veïnes. Desestimat el camp Vivé, els mateixos comissionats varen proposar un altre camp, el de la Melindra, perquè reunia quatre condicions immillorables: estava situat a distància de la vila i de cases de pagès; es tractava d'un camp ben ventilat i airejat; amb una terra apropiada «para la putrefacción de los cadáveres» i perquè estava a prop «de hermosos planteles de árboles que con frondosas hojas proporcionan durante todo el día gas oxígeno en abundancia tan útil y necesario a la vida, absorbiendo por la noche el ácido carbónico tan perjudicial a la misma». Val la pena destacar la gran coherència d'aquests quatre arguments amb els principis teòrics de l'higienisme plantejat en el tractat hipocràtic *Aires, aigües i llocs*. Finalment, el cementiri nou de Tossa de Mar es va inaugurar el 1874, tot i que a la ubicació del camp Vivé, malgrat les indicacions dels experts.

Reformes urbanes derivades dels trasllats

Les mesures higienistes de treure els cementiris de les poblacions aviat tindrien conseqüències urbanístiques, amb l'obertura de places i carrers en els antics fossars parroquials que hi havia entorn dels temples. Van ser les primeres reformes a l'interior de les ciutats encara emmurallades abans de les reformes endegades a conseqüència de les desamortitzacions dels antics espais conventuals. Així, per exemple, a Giro-

na ciutat, tal com ha estudiat Lluís Esteve Casellas, el 1817 l'antic cementiri parroquial del Mercadal es va convertir en una plaça, amb l'enderrocament, prèviament, del mur que el delimitava i d'un procés d'urbanització a còpia d'empedrar l'espai per evitar-hi més enterraments. També a la mateixa ciutat, l'antic cementiri del Rei es va reconvertir el 1840 en un jardí i en l'eixample del passeig del Carme. Ens manquen estudis sistemàtics de les reformes urbanes endegades als pobles i les ciutats a con-

Les mesures higienistes de treure els cementiris de les poblacions aviat tindrien conseqüències urbanístiques, amb l'obertura de places i carrers en els antics fossars parroquials que hi havia entorn dels temples

>> Disseny ortogonal en el primer recinte del cementiri de Girona, el 1943. (Foto: AJUNTAMENT DE GIRONA. CRDI. FONS FERRAN I M. TERESA FORNS NAVARRO.)

>> Creació de la plaça del veïnat de la Cellera, a l'antic cementiri de Maià de Montcal, el 2010. Foto: AJUNTAMENT DE GIRONA. CRDI. EL PUNT (RAMON ESTEBAN).

seqüència del trasllat dels cementiris; unes reformes que, en tots els casos, començaven per enderrocar els murs que delimitaven els fossars que els bisbes i els seus visitadors al llarg dels segles XVII i XVIII havien fet construir com a mecanisme de sacralització de l'espai destinat a enterraments. L'any 1725, per exemple, el bisbe Josep Taberner ho havia decretat amb claredat: «Lo cementiri deua estar circuhit de paret, de modo que la pluja no puga fer córrer la terra dell a fora, las portas oen entrar han de tenir sa trencapassa, per evitar que lo bestiar no hi entre». La implementació de les mesures higienistes il·lustrades, haurem de concloure, va iniciar un procés del tot invers amb el trasllat dels cementiris: es varen obrir els antics fossars closos amb la creació de places i es va aprofitar una part de l'espai per construir-hi locals parroquials, com va passar a Vilobí d'Onyar en temps de la Segona República, en què els joves feijocistes van construir el casal parroquial a redós de les parets del temple. Insistim-hi, però: les reformes urbanes

derivades del trasllat dels cementiris és un tema que mereixeria un estudi sistemàtic.

Les noves ciutats dels morts, uns espais d'experimentació urbanística?

Els primers cementiris que es construïren fora de les ciutats en les primeres dècades del segle XIX respondrien a una concepció urbanística basada en la trama ortogonal i la línia recta. Una capella neoclàssica jerarquitzava tot el conjunt i els eixos visuals a força d'avingudes i carrers amb blocs de nínxols a banda i banda, talment com pisos de la ciutat dels vius. I també places amb xamfrans. En realitat, la trama urbanística dels cementiris augurava com serien els eixamples que es construïrien després d'enderrocar les muralles durant la segona meitat del segle XIX. I els nous cementiris contrastaven amb el teixit urbà de la ciutat vella, amb carrers estrets i sinuosos gairebé sense arbres.

La concepció higienista dels nous cementiris va promoure la plantació d'arbres i jardins dins les noves ciutats dels

morts. En paraules del metge higienista Pere Felip Monlau, «en el recinto de los cementerios, y en sus contornos, será útil la plantación de algunos árboles, y mejor arbustos, pero claros, a fin de que su vegetación sea lozana, y permitan al propio tiempo la libre circulación del aire». De fet, en molts casos, els nous cementiris varen a passar a ser els primers jardins públics de les ciutats. Prova d'això és que, fins i tot, es varen fer tractats específics com el de Celestí Barallat, *Principios de botànica funerària* (1885), en què, a part de destacar els aspectes benèfics de la vegetació des de la perspectiva de la salut pública, també es tractaven els valors simbòlics i culturals d'alguns arbres com ara el xiprer (l'arbre hegemònic en els cementiris fins avui, herència del romanticisme), que, segons l'autor, «per la indicació clara del seu eix imprimeix en l'ànim les idees de severitat i repòs, assenyalant el cel amb la seva punta, serveix de guia a les mirades per elevar-se fins a la regió de la llum en contraposició a la foscor de les tombes».